

19. Yüzyıl Harezmi Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî)*

Historiography of Khwarezm Khanate in 19th century (Munis, Agehî, Beyanî)

Feridun Tekin **

Özet

Bu gün Özbekistan'daki kütüphanelerde Orta Asya Türk tarihine ait bir çok yazma eser mevcuttur. Meşhur Özbek tarihçileri Şir Muhammed Munis, Muhammed Rıza Agehî ve Muhammed Yusuf Beyanî gibi sanatçılar tarafından yazılmış olan tarihî eserler bir çok yönü ile özel bir öneme sahiptirler. Bu tarihçiler birbirlerinin işini devam ettirerek Hive (Harezmi) Hanlığı'nda XVII. asrın ikinci yarısından XX. asrın başlarına kadar meydana gelen olayları içine alan "Firdevsü'l-ikbal", "Riyâzü'd-devle", "Zübdetü't-tevârih", "Câmiü'l-vukuâtî's- sultanî", "Gülşen-i devlet", "Şahid-i ikbal", "Şecere-i Harezmsahî" ve "Harezmi Tarihi" gibi eserleri yaratmışlardır. XIX. asır ve XX. asrın başlarında yazılmış olan bu tarihî eserler, Orta Asya Türk tarihini bir çok yönüyle aydınlatacak özelliklere sahiptirler. Bu eserler XVII-XIX asırlarda -özellikle Kongrat sülalesi hükümlerliği devrinden itibaren- meydana gelen olayları çok ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada söz konusu eserler, ve yazarları hakkında ayrıntılı bilgiler verilirken, bu devirde Hive Hanlığı'nın siyasi, ekonomik, ve kültürel hayatının bir çok yönü de ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hive(Harezmi) Hanlığı, Munis, Agehî, Beyanî

Abstract

Today, libraries of Uzbekistan houses numerous manuscripts belonging to the middle Asia Turkish History. Written by the distinguished historians like Şir Muhammed Munis, Muhammed Rıza Agehî and Yusuf Beyani; these historical masterpieces are essential due to their various features. These historians, continuing the work of each other, created masterpieces such as "Firdevsü'l-ikbal", "Riyâzü'd-devle", "Zübdetü't-tevârih", "Câmiü'l-vukuâtî's- sultanî", "Gülşen-i devlet", "Şahid-i ikbal", "Şecere-i Harezmsahî" and "Harezmi History", about the incident that took place from the second half of the 17th century to the early 20th century in the Khive Khanate. These historical works written at the beginning of the 19th and 20th centuries have many characteristics which throw light on the middle Asia Turkish History. They portray a detailed description of the events which took place particularly since the reign of the Kongrat Dynasty.

In this study, besides giving a comprehensive insight about the writers and the work mentioned many aspects of the political, economic and cultural life of Khive Khanate will be presented.

Key words: Khive (Kharizm) Khanate, Munis, Agehî, Beyani.

* Bu makale, Gazi Üniversitesi, Gazi Türkiyat Araştırmaları Merkezi tarafından 11-13 Mayıs 2005 tarihinde Ankara'da düzenlenmiş olan "I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu"nda sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr., Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. tekinferidun@hotmail.com.

Gazi

Akademik
Bakış

199

Cilt 2, Sayı 3
Kış 2008

Türkistan'da XVIII. asrın son çeyreğinde Hokand, Buhara ve Hive'de bağımsız üç Türk hanlığı kurulmuş olup, bunlardan Hive (1804-1920), medeni hayatı, edebî muhiti ve bir çok yönü ile diğer hanlıklardan ayrılmaktadır. Bu hanlığın sınırlarını oluşturan coğrafya, aslında çok eski medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Harezm'dir. Harezm, cihan medeniyetinin gelişmesinde çok önemli roller oynayan insan ihtiyacının ortaya çıkardığı bilimlerin gelişmesinde ve şekillenmesinde öncülük eden mukaddes bir ülkedir.

Yüksek ve zengin bir medeniyete sahip bu coğrafyada bilim dünyasının üstün şahsiyetleri Ebu Abdullah El Harezmi, Muhammed Musa El Harezmi, Biruni ve Zamaşeri gibi âlimler, şairler, tarihçiler ve edipler yetişmişlerdir. Fakat, Harezm'de yaratılan bu zengin ve yüksek medeniyet, Cengiz Han'ın bu coğrafyayı istilasıyla yok edilmiş ve bu durum ülkede merkezî bir otoritenin kurulmasına kadar devam etmiştir.

Timur, Abdullah Han, Nadir Şah gibi hükümdârların yönetimi altında bulunan Harezm, Muhammed Emin İnak'ın hanlığın yönetimin ele geçirdiği döneme kadar çok derin siyasi ve ekonomik krizlerle karşılaşmıştır. Kabileler, han ile derebeyleri, göçebeler ile yerli ahali arasındaki kanlı savaşlar, bu krizin en önemli sebeplerini oluşturmuşlardır. Bu mücadeleler sonucunda memleket viran oldu, halk ise çok ağır şartlar altında açlık ve sefalet içinde yaşadı.

Hive'de iktidarı elinde bulunduran Kongratlar sülalesine başlangıçta Muhammed Emin İnak liderlik etti. Daha sonra oğlu İvaz İnak, 1790-1804 tarihlerinde babasının işini devam ettirdi. Fakat, İvaz İnak'ın oğlu İltüzer, 1806'da V. Ebulgazi'yi tahtan indirdi ve kendisi hanlığın idaresini ele geçirdi.

Buhara ile yapılan savaşta Hive askerleri yenilgiye uğradı ve İltüzer öldü. Tahta İltüzer'in küçük kardeşi I. Muhammed Rahim Han (1806-1825) oturdu. Muhammed Rahim, iktidarını güçlendirmek için geçici olarak eski han sülalesinden V. Ebulgazi'yi yönetimin başına getirdi ve kendisi onun yardımcıları olarak kaldı. Daha sonra yönetimde gücünü artıran Muhammed Rahim, V. Ebulgazi'yi tahtan uzaklaştırdı ve iktidarı ele geçirdi.

Bu dönemde, güçlü bir feodalizm bu coğrafyada hüküm sürmekteydi. Bunu ortadan kaldırmak isteyen Muhammed Rahim, derebeylerini kanlı mücadelelerden sonra hükümlerine altına aldı. Bundan sonra hanlık merkezî idareye kavuştu. Bu durum, hanlıkta sosyal ve ekonomik canlanmayı da beraberinde getirdi. Hanlığın bütün liderlerinin ilk siyasi amacı olan yayılma politikasını Muhammed Rahim de devam ettirerek 1811'de Aral'ı hâkimiyeti altına aldı.

Bütün bu gelişmelere rağmen güçlü bir feodalist geçmişi olan bu coğrafyada hanlar ile derebeyleri arasındaki mücadeleler hiçbir zaman tam anlamıyla sona erdirilemedi. Artan feodal mücadeleler sebebiyle bu devirde Hive tahtına çıkan hanlar (Muhammed Emin, Abdullah Han, Kutluk Murad), uzun yıllar devlet yönetimini ellerinde tutamadılar. Kutluk Murad öldürüldükten

sonra Hive’de tahta Seyyid Muhammed (1856-1865) çıktı. Seyyid Muhammed, hükümlanlığı döneminde komşu halkların Hive hanlığına karşı olumsuz hareketlerini kırmak için onlara karşı acımasız bir şekilde davrandı. Ondan sonra devletin başına II. Muhammed Rahim (1865-1910) geçti.

1873 yılında Hive hanlığı Rusya tarafından saldırıya uğradı. Mağlubiye-te uğrayan Hive hanı, Rusya’yı tanımak zorunda kaldı.

Kısa bir tarihî geçmişi vermeye çalıştığımız Hive hanlığının tarihi¹ dolayısıyla Türkistan tarihi ile ilgili ilk eserler, XVII. asırda tahta bulunan Harezmi hanı ve tarihçisi Ebulgazi’nin (1643-1663), “*Şecere-i Türkî*” ve “*Şecere-i Terakime*”sidir. Ebulgazi’den başlayarak İltüzer (1804-1806) devrine kadar Harezmi’de tarihî eserler yazıldığı malum değildir.

Daha sonraları İltüzer Han (1804-1806) devrinden itibaren Şir Muhammed Munis, Muhammed Rıza Agehî, Muhammed Yusuf Beyanî adlı saray tarihçileri tarafından hanlığın tarihi ile ilgili bir çok tarihî eser kaleme alınmıştır. Bu sanatçıların yaratmış oldukları eserler, hanlık tarihinin bütün ayrıntılarını ortaya koymakta ve bu dönem Türkistan tarihinin gizli kalmış bir çok yönünü de açıklayıcı mahiyettedir.

Hive hanlığının tarihi ile ilgili eser veren sanatçılardan biri olan Munis (1778-1828)’in asıl adı Emir Avazbiy oğlu Şir Muhammed’dir. Munis, üstün bir tarihçi, yetenekli bir şair ve tecrübeli bir devlet adamdır. Genç yaşından itibaren şiirler yazmaya başlayan Munis, 1813’te şiirlerini “*Munisü l-uşşak*”² adını verdiği divanında toplamıştır. Bu divanda gazeller, muhammesler, müseddesler, rübailer ve kasideler mevcuttur.³

Munis, şark tarihçisi Mirhand’ın umumi tarihe ait meşhur “*Ravzatü’s-safa*” isimli eserinin I. cildini ve II. cildinin I. bölümünü de Farsça’dan Özbek Türkçesine tercüme etmiştir. Bu tercümenin tek nüshası şu anda Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü’nde 3446 numara ile saklanmaktadır.

Munis’in bir başka ve en önemli eseri “*Firdevsü l-ikbal*”dir. Bu eser, efsanevi rivayetten başlayarak 1825’e kadar Harezmi’de geçen olayları içine almaktadır. Eser; mukaddime, beş bab ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır:

I. bab, Âdem peygamberden Nuh peygamber zamanına kadar olan olayları;

1 Hive hanlığının tarihi hakkında geniş bilgi için bk. Togan, Zeki Velidi “Harizm” İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1993, cild 5/1, s. 240-257.; Tolstov, S. P., *Drevniy Harezmi*, Moskva, 1948.; *Po Sledam Drevneharezmiyskoy Sivilizitsii*, Moskva-Leningrad, 1948.; Gulamov, Y. G., *Harezmining Sugarliş Tarihi (Kadimgi Zamanlardan Hazırgeçe)*, Taşkent, 1959.; Tekin, Feridun, “Hive Hanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Sayfa: 634-640, Ankara, 2002.

2 *Divan-ı Munis*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter no: 1330, 7865, 940, 9356, 1793.

3 Bu divan ve nüshaları ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. Münirov, K., *Munis, Agehî ve Beyaniyning Tarihiy Eserleri*, ÖzSSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent, 1960, s. 17-18.

Qoʻsh

Akademik
Bakış

201

Cilt 2, Sayı 3
Kış 2008

II. bab, Yafes'den Kongrat sülalesi zamanına kadarki Moğol hükümdarlarını;

III. bab, Kurlas hanedanına mensup padişahları;

IV. bab, İltüzer Han'ın soyunu;

V. bab, İltüzer Han'ın doğumundan başlayarak bu eserin yazılıp sona erdirilinceye kadar olan olayları anlatmaktadır.

Sonuç bölümünde ise, bu devirde yaşayan âlimler, evliyalar, emirler, beyler, şairler, danişmendler vb. konularda bilgiler mevcuttur.

Şir Muhammed Munis bu eseri tamamlayamamıştır. O, kadimî zamanlardan başlayarak, Muhammed Rahim Han hükümrانlığının yedinci yılına (1813'e) kadar olan olayları yazmıştır. Eseri onun öğrencisi olan Muhammed Rıza Agehî tamamlamıştır. Agehî, 1813'ten 1825'e kadar Harezmi'de I. Muhammed Rahim Han ve Allahkulu Han hükümrانlığı dönemindeki olayları kaleme almıştır. Bunun sebebi, Muhammed Rahim Han'ın Munis'e, Mirhand'ın meşhur "*Ravzatu's-safa*" adlı eserini Özbek Türkçesine tercüme etme işini buyurmasıdır. O da bu tercüme işini yapabilmek için "*Firdevsü'l-ikbal*"i yazmaktan vazgeçmiş ve bu işi Agehî devam ettirmiştir.⁴ "*Firdevsü'l-ikbal*"ın bir çok el yazma nüshası Taşkent⁵ ve Leningrad'da⁶ bulunmaktadır.⁷

Munis ve Agehî tarafından yazılan "*Firdevsü'l-ikbal*", çeşitli yönlerden Harezmi tarihi ile ilgili yazılmış eserlerden farklılıklar arz etmektedir. K. Münirov, Şeyh Süleyman'ın "*Lugat-i Çağatay*" adlı eserinden, söz konusu eserin kıymeti hakkında naklen şunları aktarmaktadır:

a) Ebulgazi Bahadır Han'ın tarihî eserlerini⁸ devam ettirmiştir.

b) Ebulgazi Han kendi eserinde maksadına uygun gelmediği için hayal ürünü olaylara yer vermiştir. Munis ise Ebulgazi Han'ın hükümrانlık kıldığı devirden önceki ve onun han olduğu dönemdeki olan olayları ve ayrıca Ebulgazi Han tarafından verilmeyen olayları da anlatmıştır.

c) Harezmi'de geniş sülaleye sahip olan kişilerin hayatı hakkında bilgiler verilmiştir.

ç) Çöllere, Aral gölü, Amuderya'nın önceki yatağı, ve Hacim Han'ın hanlığı döneminde Amuderya'nın yatağının değiştirilmesi hakkında ilgi çekici coğrafi bilgiler ve bunun gibi Şahabad ormanı, Bend Sultan hakkında bilgiler de mevcuttur.

4 Bk. Münirov, K., *a.g.e.* s. 39-40.

5 Munis ve Agehî, *Firdevsü'l-ikbal*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter no: 5364/1; b) 821/1.

6 Rusya Bilimler Akademisi, Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad Bölümü, Envanter no: 571a, b) E6.

7 Bu nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Münirov, K., *a.g.e.* s.40-42.

8 Yazar Ebulgazi Han'ın "*Şecere-i Türk*" ve "*Şecere-i Terakime*" isimli eserlerini söz konusu etmektedir.

- d) Eserdeki materyaller yaşanmış gerçek olaylar olup, kronolojik bir yapıya sahiptir.
e) Yazar, eserini yazarken sözlü ve yazılı kaynakları dikkatli bir şekilde inceleyip ondan sonra onları değerlendirmiştir.
f) Eser, ilmî bir dille yazılmıştır.
g) Kitapta anlatılan olaylar birbirleri ile mükemmel bir şekilde ilişkilendirilmiştir.⁹

Bu eserde, XVIII asır ve XIX. asrın birinci çeyreği yani Kongrat sülalesinden olan Muhammed Emin İnak (1760-1790), Avaz İnak (1790-1804), İltüzer (1804-1806), I. Muhammed Rahim (1806-1825)'lerin Harezmi'de tahta buldukları devirlerdeki olan olaylar mükemmel bir şekilde aydınlatılmıştır.

“Fırdevsü 1-ikbal”den: *“Ebulgazi Han sultan dâna ve hakan-ı tevânâ erdi. Velâdeti sene ming on törtde, tavuşkan yılı, âftâb esed burçıda ve rebii 1-evvelning on beşide kim düşenbi küni erdi, vâki boldı. On altı yaşğa yetgende Ürgenç hükümeti Habeş sultan bile anga taalluk tutdı. Bir yıldın song Kat iyâletige yetti. Altı aydın song atası bile Habeş ve İbars mesâfıga atlandı ve atası şikest tapıp, destgâr bolganda bir yigit bile yevdin çıkıp kaçtı ve yolda atı yıkılıp piyâde boldı, kaşıdagi yigit anga atını berdi, özi kaldı. U yigit hûd Ombay erdi, han anı tanımay, çün soraşgudek fırsat yok erdi, ötüp yolga tüştü. İnşallah aning zikri öz mahalide aytilur.*

Han andın Kat'ga kelip, anda turaalmay, Maverâünnehr'ge müteveccih boldı ve Semerkand'da İmamkuli Han'ning hizmetige yetti ve altı aydın song Şerif Muhammed sultan izidin bardı ve ikki yıldın song kim tarih ming otuz üçde erdi ekisi İsfendiyâr Han'ning illeyige keldi ve Ürgenç vilâyeti anga taalluk tuttu. Songgı yılı ekisi bile Türkmen'ge rivac bergen cehetidin, Hevek'ning kenarında, Taşköprük mevzuide uruşup, muvâdet kıldı ve Hoca kolıda Amu kenarında dagı uruşup, Özbek'din yigirme, Türkmen'din yetmiş kişi öldi. Bu vakîâdin song Özbek zor boldı, andakkim yukarı zikr tapdı ve Ebu'l-gâzi, Kazak'da Eşim Han yanına bardı. Andın song Türkistan'da Tursun Han kaşıda boldı. Eşim Han Tursun Han'ni öltürgendin song İmamkuli Han hizmetige keldi. Andın song Hevek'ke Türkmen içige kelip, İsfendiyâr Han bile ikki kelte muhârebe kıldı. Ahir musâlehe kılıp yanıda boldı: Ul uçurda buzulgan Özbek, Aral mevzuide tengiz kenarında, her tarafdın kelip, yıgnalıp olturup erdiler...¹⁰

Hive tarihi hakkında eserler veren bir başka sanatçı da Muhammed Rıza Agehî (1809-1874)'dir.¹¹ O, Hive yakınlarındaki Kıyat köyünde dünyaya gelmiştir. Gençliğinden itibaren iyi bir eğitim alan Agehî, Munis'in himaye-

9 Bk. Münirov, K., a.g.e., s. 61

10 *Özbek Edebiyatı Tarihi Hrestomatiyası*, Taşkent, 1945, cild II, s. 569.

11 Agehî'nin hayatı, eserleri ve sanat anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bk. Tekin, Feridun, *Agehî Divanı (Ta'vizü'l-aşıkîn) nın Dil Özellikleri -Ses ve Şekil Bilgisi-* (Yayınlanmamış doktora tezi), Erzurum, 2001.; “Muhammed Rıza Agehî ve “Ta'vizü'l-aşıkîn” Divanı”, *Türk Kültürü*, Sayı: 446, Yıl: XXXVIII, Haziran 2000, s. 370-375.; “Muhammed Rıza Agehî”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 9. Sayı, Sivas, 2000, s. 267-287.

Qos

Akademik
Bakış

203

Cilt 2, Sayı 3
Kış 2008

sinde bulunmuş, bu durum onun sanat hayatının şekillenmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Agehî, Özbek edebiyat tarihçileri tarafından Çağatay edebiyatında Nevayî'den sonra "en çok ve en güzel yazan" bir sanatçı olarak kabul edilmektedir. Agehî'nin şairlik, tercümanlık ve tarihçilik gibi özellikleri de mevcuttur.

O, şair sıfatı ile 1872'de "Tavizü'l-aşîkîn" adını vermiş olduğu bir divan tertip etmiştir. Bu divanda klasik şiirin bütün türlerinde şiirler mevcut olup, divanın sonunda ise bazı tarihî bilgiler vardır. Bunlar; Hive hanlarının tahta çıkışı, ölümü ve bazı büyük şahsiyetlerin ölüm tarihleri, XIX. asırda Harezmi'de kurulan bazı binaların ve Harezmi surlarının kuruluşu ile ilgili bilgilerdir. Divanın dokuz adet el yazma, iki adet taş basma nüshası mevcuttur.¹²

Agehî'nin Farsça'dan Çağatayca'ya çevirmiş olduğu tarihî ve edebî eserleri de mevcuttur. Bu eserler şunlardır: "Kâbusname", "Zübdetü'l-hikâyet", "Miftahü't-talibîn", "Tezkire-i Mukimhanî", "Tabakat-ı Ekberşahî", "Tarih-i Nadirî", "Ahlak-i Muhsunî", "Ravzatü's-safa", "Gülistan", "Yusuf ve Züleyha", "Heft Peyker-i Nizamî", "Şah ve Geda".¹³

Agehî'nin sanat hayatının en önemli eserlerini Hive hanlığı tarihi ile ilgili olarak kaleme aldığı eserler oluşturmaktadır. Bu eserlerde Agehî, bir saray tarihçisi olarak hanlıkta geçen olayları anlatmaktadır. Bu eserler şunlardır:

1- *Riyâzü'd-devle*: 1813-1825 yılları arasında Hive'de geçen tarihî olayları anlatan "Firdesü'l-ikbal"den sonra yazılmış olup, 1825-1843 yılları arasındaki Allahkulu Han'ın hükümlerini sürdüğü devrin tarihî olaylarını anlatmaktadır. 1844'te yazılan ve Harezmi halkının hayatı ile ilgili çok kıymetli bilgiler veren bu eser; su kanalları, yeni binalar kurma, Rusya ile olan ilişkiler, Allahkulu Han'ın Horasan'a ve başka vilayetlere yaptığı sayısız seferleri içermektedir.

Bu eserin üç nüshası Taşkent'te¹⁴, dört nüshası Leningrad'da¹⁵ saklanmaktadır.

"*Riyâzü'd-devle*" den: "Saruk Ulusının Öz-Özi Bile Muhâlefet Körgüzmegining Beyânı Ve Alarning Efâl-i Kesâfetme âlidin Zuhurga Yetgen Bazı Vakiânıng Destânı

Çün şehzâde-i vâlâtebâr Merv diyârından köçüp Derigiz küffârının el ü ahşamını öz kâmiça târ-mâr kılıp, Harezmi cennet bezm cânıbığa kaydı, ul vakiâdın ottuz küin inkizâsıdan song kim, şabân ayının ziyâsı cihân fezâsına pertevendâz bolup erdi, kezâ

12 Bu nüshaların saklandığı kütüphaneler ve diğer bilgiler için bk. Tekin, Feridun, *Agehî Divânı (Ta'vizü'l-aşîkîn) nin Dil Özellikleri -Ses ve Şekil Bilgisi-*, s. 4-24.

13 Yukarıda söz edilen Agehî'nin orijinal ve tercüme eserlerinin el yazma nüshaları ve onların saklandığı kütüphaneler hakkında geniş bilgi için bk. Tekin, Feridun. "Muhammed Rıza Agehî", s. 276-281.

14 Agehî, *Riyâzü'd-devle*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsmi Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter no:821/II, 7474, 5364/II.

15 Agehî, *Riyâzü'd-devle*, Rusya Bilimler Akademisi, Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad Bölümü, Envanter no: D 123 (560 os), E 6/III (590 (ov), 768/II (590), 769 (590).

hükmining muktezâsı bilen Merv kaleside içtimâ kılğan Saruklar'ning rişte-i mükafâtı serpençe-i muhâlefetden üzülüp ve kâşâne-i cemiyetning binâsı perişânlığı seli letmesidin buzıldı. Bu makâl tevzehi ul kim, ul cemâadin Suvuktı halkının ekâbiridin Kazı İlyas ve Mollaberdi ve Molla Murâd ve Baba Karsançı ve Devlet Durdı ve Bayrac eli iâzimidin Mahmud toksaba kurt Keldi ve İbadillabek ve Muradbek Nurhoca ve Bardışbek hazret-i sâhibkirân-ı magfiretnişânının kahr u gazâb-ı selâbetidin kim, düşmen haylığa cângüdüz ve inâd ehliga hâne berendâz erdi, vehm ü endîşe kılıp, Horasan'ı bî-şümâr bile tüccâr suretinde Buhara vâlisi Bahadır Han aldığa barıp, istimdâd kıldılar ve Bahadır Han Kıpçak Adina Kara atlıg bir mü'lâzımını kim ununıg köngil safâsın lâle yafragı dek kara basmış erdi, kırk beş atlıg bile mezkur bolgan cemâaga koşup, Merv vilâyetiga yibardı. Çün Saruklar hemul kırk beş atlıg bile kelip, Merv dervazesiga kirdiler, zâif olgan halde kavî himâyet topduk, dep el arasıda fahr u fehâmet borkini havaga atdılar. Bu vakiâdan song Abdurahman halife ve Kazı Muhammednazar başlıg bazı il "Buhara hanı hükmigä inkiyâd ve yibargan kişisiga itimâd kılmaz miz" dep ittifak bile il ve ahşamların köçürüp Sarahe yurtığa kim, han-ı merhumning kalemrevidin erdi, kondurdular..."¹⁶

2- *Zübdetü t-tevârih*: Bu eser de "Riyâzü d-devle"nin devamı mahiyetinde olup, 1843-1846 yılları arasındaki Hive'de Rahimkulu Han zamanında geçen tarihî olayları anlatmaktadır

Eserin beş nüshası mevcuttur. Bunlardan ikisi Leningrad'da¹⁷, üç tane de Taşkent'te¹⁸ saklanmaktadır.

Firdevsü l-ikbâl, *Riyâzü d-devle* ve *Zübdetü t-tevârih* eserlerinin birer nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde de mevcuttur.

"Zübdetü t-tevârih" den: "Buhara Vâlisi Emir Nasrullâ'nın Müsâlehe Va'desin Kılıp, Ul Va'dedin İ'râz Kılğanı

Mâlum ki hâtırı eşref bolsun kim, hazret-i sâhibkirân magrifetpenâh, hazret-i zill-ı ilâhîning hemrâhlığı bile Buhara vilâyetiga leşker çekip, cemî lubab halkın köçürüp, Katnam ve Perverdgeçe çapavul ve tatavul yetkurüp kaytgandin song Buhara pâdşâhı Emir Nasrullâ zuhurga yetgürgen nâşâyiste ef'âl ve nâbâyiste a'mâlidin nâdim ve puşeymân bolup, mütemedun-aleyh mü'lâzımların Yahya Hoca'ğa mâziretnâme tapşurup, sulh talebi bile yibarıp erdi. Han-ı magfur anıng iltimâsını makbul tutup, dostlıg i lâmu için elçisiga damla Muhammed Resul'ni koşup irsâl kılıp erdi. Emir Nasrullâ yana mükereren muvâfakât irtikâbı ve muhâlefet ictinâbıga müşir mektubât tapşurup, Seyyid Hamid Hoca atlıg bir mu'teber kişisin Damla Muhammed Resul'ğa hemrâh kılıp, kaytarıp erdi. Alar

¹⁶ Agehî Muhammed Rıza Mirab Erniyazbek Oğlu, Eserler, 6 cildlik (Neşre hazırlayan S. Dalimov), Taşkent Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, 1978, 5. cild: Tarihî Eserlerden Parçalar, s.91-92.

¹⁷ Agehî, *Zübdetü t-tevârih*, Rusya Bilimler Akademisi, Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad Bölümü, Envanter no: E6/V (590 ov); Leningrad S. Şeridin Devlet Halk Kütüphanesi, Envanter no: TNS-22.

¹⁸ Agehî, *Zübdetü t-tevârih*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter no: 821/III, 5364/III; Özbekistan Bilimler Akademisi, El Yazmalar Enstitüsü, Envanter no: 275/II.

Qo'sh

Akademik
Bakış

205

Cilt 2, Sayı 3
Kış 2008

hazret-i zill-ı ilâhîning culus-ı meymenet ma'nusidin dört kün song şenbe küni dervâr-ı felekmikdâr atabeboslukiga fâyiz bolup, keltirgen mektubni cenâb-ı müstetâb mülâzımları vâsıtası bile mavkıf-ı arzga yetkürdiler. Mundın üç kün song zülkade ayıning on yettisinde, şenbe küni hazret-i zill-ı ilâhî Buhara elçisiga âlemü'l-ülemâ-yı âlim, efzâl-i fuzelâ-yı ben-i âdem fakâhatnişân Muhammed Musa eşân-ı â'lem ve Damla Muhammed Resul-ı mezkurnı mashub kılıp, birisini han-ı magfurıning cenâzesi ahbârı ve birini özining cülus-ı saâdet menus-ı izhârı üçün, hususen müsâlehe binâsıning istihkâmı ve ahd u peymân vefâsıning ihtimâmı üçün irsâl etdi..."¹⁹

3- *Camiü'l-vakiât-ı sultanî*: 1856-1857 yılları arasında yazılmıştır. Agehî bu eserinde, 1846-1855 yılları arındaki Harezmi'de meydana gelen olayları anlatmaktadır. Bu devirde Hive hanlığında Muhammed Emin Han ve onun savaşta ölmesinden sonra oğlu Abdullah Han ve nihayet Kutluk Murad hükümdarlık yapmaktaydı.

Eserin bir nüshası Taşkent'te²⁰, bir nüshası da Leningrad'da²¹ bulunmaktadır.

4- *Gülşen-i devlet*: Hive hanlığında Seyyid Muhammed Bahadır Han'ın hükümdarlık sürdüğü 1856-1865 yılları arasındaki tarihî olayları anlatan bir eserdir. Eser; Özbek ve Türkmen boylarının isyanlarını, bu isyancıların Rus hükümdarlarından yardım isteyen nitelikteki mektuplarını, Hive hanlığı tarafından alınan önlemleri ve memleketteki başıbozukluğu ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

Eserin iki nüshası Taşkent'te²², diğer iki nüshası da Leningrad'da²³ bulunmaktadır.

5- *Şahid-i ikbal*: Agehî'nin Harezmi tarihine ait son eseridir. Eser II. Muhammed Rahim Han devrinde (1865-1910); 1865-1872 yılına kadar meydana gelen tarihî olayları anlatmaktadır. Eserin tek olan nüshası Rusya Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü'nde (Leningrad) C 572 (590 oa) rakamı ile saklanmaktadır.

Munis ve Agehî'den sonra Hive hanlığı tarihi ile ilgili eserler veren başka bir sanatçı da Muhammed Yusuf Beyanî (1859-1923)'dir. O, tarihçi sıfatı ile "*Şecere-i Harezmişahî*" ve "*Harezmi Tarihi*" gibi eserler ve şair sıfatı ile mükemmel

19 *Agehî Muhammed Rıza Mirab Erniyazbek Oğlu, a.g.e. s. 173.*

20 Agehî, *Cami'ü'l-vakiât-ı sultanî*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter no: 9786.

21 Agehî, *Cami'ü'l-vakiât-ı sultanî*, Rusya Bilimler Akademisi, Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad Bölümü, Envanter no: E6/VI (590 ov)

22 Agehî, *Gülşen-i devlet*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter no: 7572, 12552. (Bu nüshaların mikro filmleri şahsımda mevcuttur.)

23 Agehî, *Gülşen-i devlet*, Rusya Bilimler Akademisi, Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad Bölümü, Envanter no: E 1891 (NOV 215), E6/VIII (590 ov).

bir divan tertip etmiş bir şahsiyettir. Bununla birlikte Beyanî, Arapça, Farsça ve başka dillerde yazılmış olan bir çok eseri de Çağatayca'ya tercüme etmiştir.

Beyanî, Hive hanlarından İltüzer Han (1804-1806) soyundandır. Onun babası, Babacan Beğ Allahverdi Töre'nin oğlu olup İltüzer'in torunu idi. O, gençlik çağlarından itibaren bilime ilgi duymaya başladı; kendi çağının yetenekli şair ve tarihçisi olmayı başardı.

Beyanî'nin mazmundar ve mükemmel gazellerini içine alan divanının bir çok nüshası el yazma şeklinde günümüze kadar ulaşmıştır.²⁴

Bununla birlikte Beyanî'nin Hive'de litografya yolu ile basılmış divanları da mevcuttur.²⁵

Beyanî tarafından yazılmış şiirler, XIX. asrın II. yarısı ve XX. asır başları Çağatay edebiyatı tarihini ve bununla birlikte şairin hayatı ve eserlerini ortaya koymada büyük bir öneme sahiptir. Beyanî'nin divanında sevgi mazmunundan başka, yaşadığı çağdan muzdarip olup, adalet ve insafın hayata geçirilmesini arzu ederek yazılmış; feodal zulüm ve eziyeti, yönetici sınıfının zevk ve eğlence içinde yaşadığını anlatan şiirler de mevcuttur.

Beyanî'nin "*Şecere-i Harezmsahî*"²⁶ isimli eseri, Munis ve Agehî'nin tarihî eserlerinde tasvir edilmiş Harezmi'de XVII. asrın II. yarısından başlayarak 1873 yılına kadar meydana gelen olaylar ile birlikte son devir yani, 1873-1913/1914 yılları arasında sadır olan tarihî olayları da aydınlatmaktadır. Bu eser içeriği itibarı ile Munis ve Agehî tarafından yazılmış olan tarihî eserlerin bir özeti ve devamı olarak kabul edilebilir.

Eser, on altı babdandır. Babların konu başlıkları şöyledir:

I. Bab: Âdem'den Nuh evladına.

II. Bab: Yafes'ten Kongratlara dahil olan Moğol hanları.

III. Bab: Kurlas evladından han olanlar hakkında olup, onlardan sonuncusu Ebulgazi Han'dır.

IV. Bab: İltüzer'in babası ve ataları hakkında.

V. Bab: Muhammed Emin İnak'ın hükümranlılığı zamanındaki olaylar hakkında.

VI. Bab: Avazbiy İnak'ın yaptığı işler hakkında.

VII. Bab: İltüzer'in evladi ve onun devrinde olan olaylar.

VIII. Bab: I. Muhammed Rahim (1806-1825) hükümranlılığı devinde olan olaylar hakkında.

24 *Divan-ı Beyanî*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter No: 1120, 7106, 6666/1.

25 *Divan-ı Beyanî*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Litografik Kitaplar Bölümü, Envanter No: 39, 40, 8729, 8950.

26 Muhammed Yusuf Beyanî, *Şecere-i Harezmsahî*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter No: 9596.

Gazi

Akademik
Bakış

207

Cilt 2, Sayı 3
Kış 2008

IX. Bab: Allahkulu Han (1825-1843) hükümranlığı devrinde olan olaylar hakkında.

X. Bab: Rahimkulu Han (1843-1846) hükümranlığı devrinde olan olaylar hakkında.

XI. Bab: Muhammed Emin'nin (1846-1855) padişahlığı hakkında.

XII. Bab: Abdullâh'ın hanlık devri hakkında.

XIII. Bab: Kutluk Murad'ın padişahlığı hakkında.

XIV. Bab: Seyyid Muhammed Han'ın (1856-1865) hükümranlığı devrindeki olan olaylar hakkında.

XV. Bab: II. Muhammed Rahim Han'ın (1865-1910) zamanında olan olaylar hakkında.

*XVI. Bab: Esfendiyar'ın (1910-1918) hükümranlığı ve o devirdeki olaylar hakkında.*²⁷

Beyanî'nin ikinci tarihî eseri, "*Harezmi Tarihi*"²⁸dir. Bu eser "*Şecere-i Harezmişahî*" adlı eserden sonra yazılmıştır. Eserdeki bazı bölümler Beyanî'nin bir önceki eserinde de mevcuttur.

Beyanî, orijinal tarihî eserler yazmanın yanında bir çok tarihî eseri de türlü dillerden Çağatayca'ya tercüme etmiştir. Bunlardan biri; Mevlana Derviş Ahmed'in 1681 yılında yazmış olduğu umumî tarihe ait "*Şehâifü l-ahbâr*"²⁹ isimli eseridir. Bir diğer tercümesi ise Binâî'nin "*Şeybanîname*"³⁰sidir.

XIX. asırda ve XX. asrın başlarında Harezmi'de yaşayıp eserler veren Munis, Agehî ve Beyanî'nin tarihî eserleri, Hive hanlığının XVIII. asır ve XIX. asır tarihini aydınlatan çok zengin materyallere sahiptirler. Bu tarihçilerin eserlerinde Hive hanlığında meydana gelen olaylar kronolojik sıraya göre verilmiştir. Yazarlar, siyasi ve tarihî olayları beyan ederlerken, aynı zamanda yer, su, taht ve taç için hanlar ile derebeyleri arasında devam eden kanlı mücadeleleri, bu mücadeleler sebebiyle biçare halkın ağır şartlar altında açlık, sefaletini ve çeşitli salgın hastalıkların ortaya çıkışını, hanlar ve derebeyleri arasındaki ilişkileri de açık bir şekilde ortaya koymaktadırlar.

Bu eserlerde ayrıca, Hive hanlarının Türkmen ve Karakalpaklar'a karşı uygulamış oldukları baskıncılık siyasetleri de söz konusu edilmiştir. Bu yazarlar, Hive hanlarının Türkmen, Karakalpak ve Horasan'da yaşayan halkları ken-

27 Münirov, K., *a.g.e.*, s.51-52.

28 Muhammed Yusuf Beyânî, *Harezmi Tarihi*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter No: 7421.

29 Mevlana Derviş Ahmed, *Şehâifü l-ahbâr*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter No: 6785.

30 Binâî, *Şeybanîname*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter No: 3422.

di hâkimiyetleri altına almak için yaptıkları işleri, onlara karşı yapılan askerî seferleri, onların mecburi olarak hanlık sınırları dahiline göç ettirilmelerini, hanlığa tabi edilmeleri sırasında hanların uyguladıkları her türlü politikaları, hanlığa tabi olmak istemedikleri takdirde o halkların topraklarını sulayan nehirlerin ve derelerin kesilmesini ve bu şekilde onları susuz bırakılmalarını, ekinlerin susuzluktan kurutulması, şehrin kalesi civarındaki ekinlerin askerler ve atlara ezdirilmesini, göç ettirilen halkları kanal ve arkların etrafına yerleştirip, onların ekonomik olarak suya bağımlı bir hale getirilmesini ve bunun gibi bir çok olayları anlatmaktadır.

Bu eserlerin bir başka özelliği de hanlığın sosyal ve ekonomik yapısını ortaya koymalarıdır. XVII-XIX. asırlarda Hive hanlığı sınırları içinde sulama işleri ile ilgili olarak çok önemli adımlar atılmıştır. Yeni kanallar açılmış ve yeni sulama alanları oluşturulmuştur.

Hive hanlığının bu devirde, Orta Asya'da diğer hanlıklar, İran ve Rusya ile olan diplomatik ilişkileri hakkında da çok ilginç bilgiler bu eserlerde yer almaktadır. Hive hanlığına Buhara, Hokand hanlıklarından, İran ve Rusya'dan elçilerin geldiğini ve onlara cevaben o devletlere elçiler gönderildiğini yine bu eserlerde bulmaktayız. Bu bilgiler dahilinde Hive hanlığının Rusya ile oldukça hacimli bir ticari ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Hanlığın bu devirde en önemli ekonomik meselelerinden birisi de vergi konusu idi. Bu eserlerde hangi şehirlerde kimlerin vergi topladığı, hangi halkların Hive hanlığına vergi ödedikleri, tüccârlardan alınan vergiler hakkında da bilgiler mevcuttur.

Yine bu devirde hanlık sınırları içinde uygulanan imar politikaları dahilinde inşa edilen medreseler, camiler, kaleler, bağlar, köprüler ve buna benzer binalar söz konusu eserlerde kaydedilmiştir.

Bu devirde Hive hanlığında mevcut olan her çeşit resmî görevler ve bu görevlere kimlerin atandığı konusunda bilgileri de bu eserlerde görmekteyiz.

XIX. asır ve XX. asrın başlarında Harezmi'de yazılan bu tarihî eserlerde oldukça fazla coğrafi bilgiler de mevcuttur. Bu eserlerin yazarları, hanların yapmış oldukları askerî seferleri, ava çıkışlarını günü gününe kaydetmişlerdir. Bu sebeple bu coğrafyadaki nehirler, göller, çöller, bağlar, şehirler söz konusu edilmiştir.³¹

Munis, Agehî ve Beyanî'nin Hive hanlığı tarihini aydınlattıkları bu eserler, aynı zamanda Türkistan tarihinin de birinci dereceden önemli kaynakları durumundadır. Bu eserler dikkatle incelendiğinde Türkistan tarihinin karanlıkta kalan bir çok yönü de aydınlatılma imkanına kavuşacaktır.

³¹ Hive hanlığının sosyal ve ekonomik yapısı hakkında geniş bilgi için bkz., Tekin, Feridun, "Hive Hanlığı", s.634-640; Münirov, K., *a.g.e.*, s. 55-155.

Kaynaklar

- Agehî Muhammed Rıza Mirab Erniyazbek Oglı*, Eserler, 6 cildlik, (Neşre hazırlayan S. Dalimov), Taşkent Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, 1978, 5. cild: Tarihî Eserlerden Parçalar, s.91-92.
- GULAMOV, Y. G., *Harezmining Sugarlış Tarihi (Kadimgi Zamanlardan Hazırgeçe)*, Taşkent, 1959.
- TOGAN, Zeki Velidî, "Harizm" İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1993, cild 5/1, s. 240-257.
- MÜNİROV, K., Munis, *Agehî ve Beyaniyning Tarihîy Eserleri*, ÖzSSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent, 1960, s. 17-18.
- TEKİN, Feridun, *Agehî Divanı (Ta'vizü'l-aşıkîn) nın Dil Özellikleri -Ses ve Şekil Bilgisi-* (Yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum, 2001.
-"Hive Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. s. 634-640.
-"Muhammed Rıza Âgehî", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 9. Sayı, Sivas, 2000, s. 267-287.
-"Muhammed Rıza Agehî ve "Ta'vizü'l-aşıkîn" Divânı", *Türk Kültürü*, Sayı: 446, Yıl: XXXVIII, Haziran 2000, s. 370-375.
- Özbek Edebiyatı Tarihi Hrestomatiyası*, Cild II., Taşkent, 1945.
- TOLSTOV, S. P., *Drevniy Harezmiy*, Moskva, 1948.
- Po Sledam Drevneharezmiyskoy Sivilizitsii*, Moskva-Leningrad, 1948.

Gos